

O'ZBEKSTAN RESPUBLIKASI XALIQ
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI

A`JINIY**a**Z ATINDAG`I NO`KIS MA`MLEKETLIK
PEDAGOGIKALIQ INSTITUTI

QARAQALPAQ TIL BILIMI KAFEDRASI

Oqıtıwshının` so`ylew ma`deniyatı pa`ni boyınsha

LEKTSIYA TEKSTI

NO`KIS - 2012

Oqıtıwshınıń so'ylew ma'deniyatı kursınıń maqseti ha'm wazıypaları

Joba:

1. So'ylew ma'deniyatı tu'sinigi
2. So'ylew ma'deniyatı ma'selelerinin ortag'a qoyılıwınıń tiykarg'ı sebepleri
3. Oqıtıwshınıń so'ylew ma'deniyatı kursınıń izertlew ob'ekti, maqseti ha'm wazıypaları.

So'ylew ma'deniyatı ha'zirgi da'wirdegi til biliminin o'zine ta'n tarawı. Bul pa'n o'zinin uzaq tariyxına iye. Tilimizde belgili a'debiy norma sıpatında qa'liplesetug'in ha'm tap usı formada qollanıw ha'm qabil etiw usınılg'an til birliklerinin ayırım jag'daylarda tiykarg'ı itibarg'a alınbawı, buzılıwı, geypara til birliklerin qollanıwda belgili bir normalardın anıqlanbag'anlıg'ı so'ylew ma'deniyatı kursın qatan u'yreniw ma'selesin ortag'a qoydı, so'ylewde ushırasatug'in nuqsan ha'm kemshilikler, olardı saplastırıw, so'ylew ma'deniyatın bunnan bılay da rawajlandırıw ulıwma xalıqlıq ma'sele. Til adamlar ortasındag'ı o'z-ara qarım-qatnas jasawdın quralı bolsa, so'ylew til nızamlarına ha'm ayılajaq informatsiyag'a muwapıq qurılgn til belgilerinin izbe-izligi, tildin a'melge asıwı. So'ylew adamlar arasında, ja'miyette iske asatug'in qubılıs. Sonın ushın til bilimi bul ma'selege ayırıqsha kewil bo'lip otır. So'ylew ma'deniyatı ulıwma insanıyılıq ma'deniyattın ajıralmas bir bo'legi bolıp, adamnın joqarı ma'deniyatlı bolıwın, sonın ishinde, so'ylew ma'deniyatın joqarı da'rejede iyelewdi talap etedi.

«Oqıtıwshınıń so'ylew ma'deniyatı» degen ne? Usı ma'selege juwap beriw bul pa'nnin tiykarg'ı maqseti bolıp esaplanadı. Sonlıqtan so'ylew ma'deniyatın teorialıq ha'm a'meliy jaqtan og'ada u'lken a'hmiyetke iye bolg'an ma'selelerin sheshiw til biliminin ha'zirgi rawajlanıw jag'dayında a'hmiyetli ma'selelerdin biri bolıp qalmaqta. So'ylew ma'deniyatın til biliminin bir tarawı sıpatında tanıtw, onı haqıyqıy bar bolg'an belgileri menen o'zgesheliklerinin jıyıntug'ı sıpatında izertlew tiykarg'ı wazıypa bolıp esaplanadı.

Ulıwma, so'ylew ma'deniyatı terminini mına ma'selelerdi o'z ishine qamtıydı.

So'ylew ma'deniyatı - bul onın /so'ylewdin / kommunikativlik o'zgesheliklerinin jıyıntug'ı ha'm sisteması, belgileri, ekinshiden, ol adamnın qarım-qatnas jasaw maqsetinde qollanıwınan kelip shıqqan bilimi ha'm ko'nlikpeleri.

So'ylew ma'deniyatı pa'ni til biliminin jan'a bir tarawı sıpatında ta'n alınıp, ol lingvistikanın basqa tarawları menen tıg'ız baylanıslı. Ol, a'sirese, stilistika pa'ni menen tıg'ız baylanıslı, geypara jag'daylarda bul eki pa'ndi birge alıp qaraydı. Biraq stilistikanın o'zinin izertleytug'in predmeti ha'm wazıypaları bar. Onda til ha'm so'ylew stil'lerinin funksional'lıq variantları ha'r ta'repleme u'yreniledi. Belgili da'rejede a'meliy stilistika so'ylew ma'deniyatı menen ushlasıp ketedi. So'ylew ma'deniyatı til biliminen basqa psixologiya, logika, estetika, sotsiologiya, pedagogika menen de tıg'ız baylanıslı.

So'ylew ma'deniyatı tiykarların iyelewdi til ha'm so'ylew terminleri menen tu'siniklerinin ma'nilerin ha'm olardıń tiykarg'ı o'zgesheliklerin biliw u'lken a'hmiyetke iye. Olar bir-biri menen ajıralmas da'rejede o'mir su'redi.

Til bul - qarım qatnas jasawdın belgili mexanizmi, ha'r bir adamnın, onın pikirlerinen kelip shıg'atug'in qarım-qatnas birliklerinin jıynag'ı ha'm sisteması. Al, so'ylew berilip atırg'an informatsiyanın bildiriliwi menen sa'ykes keliwin sho'lkemlestiretug'in belgiler sistemasının izbe-izligi. So'ylew iskerligi adam organizminin so'ylewdi sho'lkemlestiriw ushın za'ru'r bolg'an psixofiziologiyalıq jumıslarının jıynag'ı. Adamlar arasındag'ı qarım-qatnas quralı bolg'an til a'yyemgi tariyxqa iye bolg'anı ushın so'ylewshilerdin bul tilge mu'na'siybeti de erteden payda bolg'an. So'ylew ma'deniyatı en da'slep Praga lingvistikalıq do'geregi ta'repinen ortag'a qoyılgn edi. V.Lomonosov, Sherba, Vinokur, Vinogradov, Ojegov Golovin h.t.b. rus ilimpazları bul ma'seleni teren'irek u'yrendi. □zbek til biliminde E.Begmatov, X.Baynazarov, Ibrahimov, Qungurov, Axmedov, Sodikova, Usmanova, Jalilov, Xujaeva ha'm basqa ilimpazlar bul ma'selede bir qansha ko'lemlı miynetler islegen. So'ylew ma'deniyatı kursınıń da'slepki bag'darlamasın samarqandlı tilshi adımlar du'zgen. /R.K.Kungurov, Samarqand-1983/ Solay etip, Oqıtıwshınıń so'ylew ma'deniyatın o'z aldına pa'n sıpatında u'yreniw to'mendegi talaplardı ortag'a qoyadı.

Oqıtıwshınıń so'ylew ma'deniyatı tarawınıń anıq ilimiy-ob'ektin belgilew:

Oqituvshının so'ylew ma'deniyatı tarawı menen til biliminin bazı bir bo'limleri menen baylanısın, olar arasındagı ayırmashılıqtı anıqlaw, ma'selen, orfoepiya, imla, punktuatsiya, a'lipbe, stilistika, a'meliy stilistika menen so'ylew ma'deniyatı arasındagı baylanıs.

Oqituvshının so'ylew ma'deniyatının u'yrenetug'in ma'seleler teoriyalıq ha'm a'meliy jo'nelislerin anıq belgilep alıw za'ru'r. Demek, so'ylew ma'deniyatı bir qansha ilimiy pikirlerge su'yengen halda to'mendegidey anıqlamalarg'a iye boldı.

Bir tilde durıs so'ylew ha'm jazıw; pikirdi a'piwayı ja'ne anıq tu'sinikli etip beriw; tildin ko'rkemlew qurallarınan o'nimli paydalanıw; so'ylewdin qısqalıgı, anıqlıgı, ıqshamlıgı, milliyliги; so'ylewdin a'piwayı ha'mme ushın tu'sinikli bolıwı; h.t.b oqıtıwshıg'a so'ylewdin ta'sirshen'ligin ta'miyinlewge mu'minshilik beredi.

Temag'a tayanısh tu'sinikler.

Oqıtıwshının so'ylew ma'deniyatı kursı, onın wazıypaların tu'sindiriw, izertleniw tariyxı boyınsha tu'sinik beriw.

Oqıtıwshının so'ylew ma'deniyatı kursının aldına qoyg'an maqseti ha'm wazıypaları, onı iyelewdin jolları, usılları.

Qadag'alaw ushın sorawlar

1. So'ylew ma'deniyatı degen ne, onı u'yreniw din a'hmiyeti qanday?
2. Oqıtıwshının so'ylew ma'deniyatı kursın u'yreniw din tiykargı sebepleri nede?
3. So'ylewde ushırasatug'in tiykargı kemshilikler nelerden ibarat?
4. Ma'deniyatlı so'ylewge qalay erisiw mu'mkin dep oylaysız?

A`debiyatlar:

1. Berdimuratov E. a`debiy tildin funksional`lıq stil`lerinin rawajlanıwı menen qaraqalpaq leksikasının rawajlanıwı. No`kis. 1974.
2. Golovin B.N. Osnovı kul`turı rechi. Moskva, 1988.
3. Qungurov R., Begmatov E., Tojiev E. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. Toshkent, 1992.
4. Babaeva Z.S. Kul`tura rechi uchitelya T., 2004
5. Dawletova U. Oqıtıwshının so'ylew ma'deniyatı N., 2005
6. Hakimova O. Mantiq va nutq madaniyati .Toshkent. Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashrieti. Toshkent . 2002.
7. Qudratov T. Nutq madanietı asoslari. T., 1993
8. Jumanieov R. Nutqiy mahorat. Notiq. Nutq. Mantiq. Toshkent. «Adolat», 2005
9. Imomxujaev. Notiqning nodir boyliги. T., 1980
10. Ortiqov A. Nutq madaniyati va notiqliq san`ati T., 2002
11. Ha`zirgi qaraqalpaq tili rawajlanıwının ayırım ma`seleleri.. No`kis «Bilim».1993

So'ylew ma'deniyatı tariyxınan mag`lıwmatlar

Joba:

1. A`yyemgi Mısır, Gretsiya, Rim ha'm basqa da ma'mleketlerde so'ylew ma'deniyatının ta'liyimat sıpatında qa'liplese baslawı

2. Shıg'ıs xalıqları tariyxında so'ylew ma'deniyatı
3. Qaraqalpaq fol`klorında durıs so'ylew haqqında pikirler
4. A`jiniyaz ha'm Berdaqın durıs so'ylew haqqında pikirleri
5. Qaraqalpaq til biliminde so'ylew ma'deniyatının izerleniwi

So'ylew ma'deniyatı til biliminin bir tarawı. Bul pa`nnin tariyxına na`zer salsaq, ol ta'liyimat sıpatında a`yyemgi Rim ha'm Afinada qa'liplesken. Biraq og'an shekem de Mısır, Ossuriya, Vavil'on ha'm Hindistan ma'mleketlerinde onın da'slepki tırnagı salıng'anlıgı oratorlıq yag`nıy sheshenlik o'nerinin ta`jiriybelerinen ma`lim. Ol waqıtları ma'mleketlik iskerlerdin abırayı ha'm joqarı lawazımda islewi olardin sheshenlik talantına da baylanıslı bolg'an.

Sheshenlik o'neri sa`rkardalıq penen ten`dey bahalang'an. Grek oratorı Demosfen /besh 384-322/ ha'm Rim oratorı Tsitseron besh/106-143/ adamzat turmısında sheshenlik o'nerinin

o'zine ta'n mektebin do'retti. Rossiyada so'ylew ma'deniyati patsha Petr 8 da'wirinde rawajlandi. Rus ilimpazi M.V.Lomonosov so'ylew ma'deniyati jo'nidegi ilimiy pikirleri menen tanildi. Onin "Rus poeziyasi qag'iydalar haqqinda xatlar", "Rus grammatikasi", "So'ylew ma'deniyati boyinsha qisqasha qollanba" siyaqli miynetleri ulken a'hmiyetke iye boldi.

Shig'is oyshillari Axmed Yugnakiy, Yusip Xas Xajib, Abu Rayxan Biruniy ha'm basqa da oyshillardin miynetlerinde so'ylew a'debine baylanisli qunli pikirler bar.

Orta Aziyada bolsa so'ylew ma'deniyati jo'nidegi pikirler ataqli tyurkolog M.Qashg'ariydin /88-a'sir/ "Devonu lug'atit turk" atli miynetinde ortag'a qoyildi. Sol waqitlari so'ylew a'debi dep atalg'an qag'iyda ha'm ko'rsetpelerde a'piwayi ha'm orinli, qisqa ha'm mazmunli so'ylew, ezbelik ha'm biyma'nilikti qaralaw, ulkenler ha'm ustazlar aldindi so'ylew a'debin saqlaw, shin so'ylew, jalg'an so'ylewge jol qoymaw haqqinda pikir ju'ritiledi. Al ulli o'zbek shayiri A.Nawayinin ismi bul salada ulken hu'rmet penen tilge alinadi. A.Nawayi sheshenlik o'nerin o'z da'wirinde en joqarg'i basqishqa ko'tergen ha'm so'ylew ma'deniyati teoriiyasi menen de teren shug'illang'an. Ol «Mahbul-qulub» shig'armasinin 24 babin sheshenlik o'nerine bag'ishlag'an. «Mukakomatul lug'atayin» ha'm «Majalisun nafois» shig'armasinda tikkeley til biliminin teoriyalik ma'selelerin sheshiwge, so'ylew ma'deniyatin u'yreniwge diqqat awdaradi. Ol til ha'm so'ylew, so'ylew a'debi, so'ylew ma'deniyati, so'ylew o'neri haqqinda aytqan pikirlerinde a'yyemgi turkiy xalqlardin so'ylew ma'deniyatuna ken'orin berdi.

Qaraqalpaq til biliminde bolsa so'ylew ma'deniyati ma'selelerine jeterli da'rejede kewil bo'linbey kiyatir. Ha'zirge shekem bul pa'n boyinsha tek maqalalarg'a g'ana iyemiz, al sabaqlilar, oqiw qollanbalari derlik basilip shiqpadi. Tek Qaraqalpaq fol'klorinin bay miyraslari so'ylew ma'deniyati ma'selelerine baylanisli og'ada a'hmiyetli pikirlerdi alg'a qoyadi. A'sirese, naqil-maqallarda so'z qa'diri, so'zdin ku'shi haqqinda aytilg'an bahali pikirler bar. «Adam tilinen, mal shaqinan baylanadi», «Oylanbay so'yegen awirmay o'ledi» siyaqli ko'plegen naqil-maqallarda so'ylewdin a'hmiyetli ma'seleleri aytilg'an. Qaraqalpaq fol'klorinin basqa da janlarinda so'ylew ha'm so'ylew a'debi haqqindagi pikirlerdi ushiratirwg'a boladi.

Qaraqalpaq klassik a'debiyatinin ko'rnekli wa'killeri A'jiniyaz shayirdin do'retiwshiligindegi

Aytqan so'zdin mag'anasin bilmese,

Onnan du'zde otlap ju'rgen mal jaqsı

Siyaqli qatarlar shayirdin bul ma'selege ayriqsha a'hmiyet bergenligin ko'rsetedi.

Berdaq shayirdin do'retiwshiligindegi

Ata-anan di qa'dirle,

□lgenin she jaqsı so'yle,

Mal tapsan torqag'a bo'le,

□serin'e jaqsı, balam qatarlari didaktikalik shig'armanin a'jayip ulgisi bolip esaplanadi.

So'ylew a'debi, so'z qa'diri, onin ku'sh-qu'direti haqqinda pikirler shayirdin basqa da shig'armalarinda ko'plep ushirasadi.

Qaraqalpaq til biliminde bolsa so'ylew ma'deniyati ma'selelerine jeterli da'rejede kewil bo'linbey kiyatir. Ha'zirge shekem bul pa'n boyinsha tek maqalalarg'a g'ana iyemiz, al sabaqlilar, oqiw qollanbalari derlik basilip shiqpadi. Bul tarawda E.Berdimuratov O.Dospanov, A.Najimov, A.Niyazov, A.Bekbergenov ha'm basqa da tilshi ilimpazlardin baspada ja'riyalang'an maqalalari bar.

U. Da'wletova «Oqitwshinin so'ylew ma'deniyati» pa'ni boyinsha lektsiya testleri jynag'in ja'riyaladi.

Temag'a tayanish tu'sinikler

So'ylew ma'deniyati ta'liyimat sipatında bir qansha ma'mleketlerde payda bolıwı ha'm qa'liplesiwı. Shig'is oyshillarinin so'ylew ma'deniyati tariyxında tutqan ornı. Qaraqalpaq a'debiyatında so'ylew ma'deniyati ma'selelerinin so'z etiliwi.

Qadag'alaw ushin sorawlar

1. So'ylew ma'deniyati tariyxı qaysı ma'mleketlerdin atı menen baylanisli?

2. Shig'is xalqlari oyshillari so'z a'debi haqqında qanday pikirlerdi bildirgen?

3. Maxmud Qashg'ariyding miynetinde so'ylew a`debi degende ne na`rse na`zerde tutilg`an?
4. Qaraqalpaq fol`klorında so`z ha`m so`ylew a`debine baylanıslı qanday pikirlerdi bilesiz?
5. Qaraqalpaq til biliminde so`ylew ma`deniyatı boyınsha islengen qanday jumıslardı bilesiz?

A`debiyatlar:

1. Berdimuratov E. A`debiy tildin` funksional`lıq stil`lerinin` rawajlanıwı menen qaraqalpaq leksikasının` rawajlanıwı. No`kis. 1974.
2. Golovin B.N. Osnovı kul`turı rechi. Moskva, 1988.
3. Qungurov R., Begmatov E., Tojiev E. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. Toshkent, 1992.
4. Babaeva Z.S. Kul`tura rechi uchitelya T., 2004
5. Dawletova U. Oqıtıwshının` so`ylew ma`deniyatı N., 2005
6. Hakimova O. Mantiq va nutq madaniyati .Toshkent. Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriei. Toshkent . 2002.
7. Qudratov T. Nutq madaniyati asoslari. T., 1993
8. Jumanieov R. Nutqiy mahorat. Notiq. Nutq. Mantiq. Toshkent. «Adolat», 2005
9. Imomxujayev. Notiqning nodir boyligi. T., 1980
10. Ortiqov A. Nutq madaniyati va notiqlik san`ati T., 2002
11. Ha`zirgi qaraqalpaq tili rawajlanıwının` ayırım ma`seleleri.. No`kis «Bilim». 1993

A`debiy til ha`m a`debiy norma

Jobası:

1. A`debiy til tu`sinigi
2. A`debiy tilge ta`n belgiler
3. A`debiy til menen so`ylew ma`deniyatının` baylanısı. Norma
4. Leksika-semantikalıq normalar - leksikalıq (so`z qollanıw) normaları.
5. Orfoepiyalıq normalar.
6. Aktsentologiyalıq (so`z ha`m formalarda pa`ttin` durıs qoyılıwı) normalar.
7. Fonetikalıq normalar.
8. Grammatikalıq (morfologiyalıq .ha`m sintaksislik) normalar.
9. So`zlerdin` jasalıwında g`ı normalar.
10. Imla normaları.
11. Jazıw (grafika) normalar.
12. Punktualıq normalar.
13. Stil`lik normalar ha`m t.b.

A`debiy tildin` jasaw sha`rtlerinin` biri - normalılıq. A`debiy tilde bar bolg`an sesler, so`zler, so`z dizbekleri, ha`r qıylı qosımtalar, sintaksislik konstruktsiyalar so`ylew protsessinde belgili bir nızam-qag`ıydalarg`a, mısalı, kelisilgen, ko`pshilik ta`repinen maqullang`an, norma sıpatında ta`n alıng`an ko`rsetpelerge boysıng`an halda a`mel qıladı. Mine usı nızam-qag`ıydalardıń buzılıwı yamasa olardan shetlew, tilde normanın` buzılıwı, og`an a`mel qılmaw, tiykarlanbaw dep esaplanadı. Demek, a`debiy til onın`, konkret normativ qurallar, qollanbalar, olardı qollanıw menen baylanıslı bolg`an nızam-qag`ıydalar, ko`rsetpeler jıyındısınan ibarat.

Tildegı ha`r bir so`z o`zinin` ma`nisine sa`ykes ha`m stil`lik jaqtan durıs qollanıwı kerek. Tek usılay etkende g`ana biz durıs ha`m ko`rkem so`ylewge erisemiz. Ha`r bir so`z o`zinin` ma`nisine, stil`lik o`zgesheliklerine, qosımsha emotsional`-ekspressivlik boyawlarına ha`m t.b. belgilerine iye boladı. So`zdi qollang`anda mine usı belgilerdi esapqa alıw sha`rt. Keri jag`dayda so`zdin` durıs tan`lap qollanıwı mu`mkin bolmaydı. Sonın` ushın, birinshiden, so`z o`z ma`nisine sa`ykes tan`lap alınıwı kerek. Ekinshiden, ga`ptegi ha`r bir so`z o`zinin` tiyisli ornında qollanıwı kerek, bolmasa, so`zdin` ma`nisi burmalanıwı, o`zgeriwi yamasa eki tu`rli ma`ni an`latıwı mu`mkin. Mısalı, tutqa baylang`an brigadirdin` atı kisnedi. Biz de ja`bdilessek jen`emiz dedi bir qara saqallı diyxan.:shinshiden, tu`birles yamasa ma`nileri bir-birine jaqın so`zlerdi ornınlı-ornısız dizbektirip qollanıw g`a bolmaydı, o`ytkeni bul na`rse so`ylewdin` ko`rkemligin buzadı. Tek ayırım jag`daylarda stil`lik maqsette g`ana qollanıw mu`mkin. Qa`pelimde tillerge ziban kirdi.

Ziban arab-parsı tilinen kirgen til degen ma`ni an`latatug`ın so`z bolıp bul jerde {tillerge til kirdi} degen ma`nini keltirip shıg`arg`an. To`rtinshiden, so`z formasın durıs qollanıw sha`rt. Men ele jazıp otırıwdaman demey, men ele jazıp otırman dew durıs. Besinshiden, so`zdin` grammatikalıq formaları da durıs tan`lap alınıwı kerek. Mısalı, “ıyasqa otırtıp, klasstı tınıshlandırğ`an waqıtta mag`an bir oy sap ete qaldı.

Orfoepiyalıq normalar, yag`nıy a`debiy orfoepiyalıq normaları til birliklerin` awızeki so`ylew protsessinde a`debiy til normasına sa`ykes keliwi bolıp esaplanadı. Ha`zirge shekem qaraqalpaq tilinin` orfoepiyalıq normaların qatan` saqlaw jolğ`a qoyılğ`an joq. Orfoepiyadag`ı ha`r qıylılıqtın` dawam etip keliwi qaraqalpaq tilinin` so`ylew ma`deniyatına kerı ta`sirin tiygizip kelmekte. Onın` tiykarg`ı sebepleri, birinshiden, qaraqalpaq a`debiy tilinin` awızeki normaların ha`mmenin` derlik birdey jaqsı iyeley almag`anı~

ekinshiden, a`debiy tilde so`ylewshilerdin` so`zinde dialektlik o`zgesheliklerdin` sezilip turıwı~

u`shinshiden, u`lken jastag`ı adamlar menen jaslardın` so`ylewindegi kemshilikler~

to`rtinshiden, ayırım birliklerdin` jazbadag`ı halında aytılwı~

besinshiden, awızeki so`ylew normalarına say ele qatan` ta`rtipke tu`spegen ayırım jag`daylar, ma`selen rus-internatsional` so`zlerdi sol tilge fonetikalıq o`zgeshelikler menen yamasa dialektlik o`zgeshelikler menen aytıw ha`m t.b.

Mine usı kemshiliklerdi saplastırıw ushın orfoepiyalıq normalardı teoriyalıq jaqtan tiykarlap, bul boyınsha tiykarg`ı nızamlardın` a`melge asırılıwı ha`m shet til so`zlerinin` orfoepiyalıq norması bir sistemag`a keltiriliwi kerek. Og`an qosımsha alımlar, pedagoglar, intellegentlerdin` shıg`ıp so`ylewlerinen, ja`ne joqarı ha`m orta oqıw orınlarınin` xızmetlerinen ha`m radio, televidenie, teatr, kino o`nerinen, baspa so`zden, ko`rkem a`debiyattan o`nimli paydalanıw kerek. Bular a`debiy orfoepiyalıq normalardı qa`liplestiriwge u`lken ja`rdem beredi. Til bilimi do`retken orfoepiyalıq so`zliklerdin` bunda a`hmiyeti ju`da` ullı.

So`z ha`m so`z formalarındag`ı pa`tti o`z ornına qoyıp aytıw da so`ylew ma`deniyatı ushın a`hmiyetli wazıypalardın` biri bolıp esaplanadı. Malov-Malov.

Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tili ushın **3** sesinin` qollanılwı fonetikalıq norma bolsa da, ayırım jag`daylarda bul seslerdin` so`ylewde o`zgerilip, basqa sesler menen almastırılıp aytılwı sıyaqlı kemshilikler ushırasıp turadı. Ma`selen q sesinin` g`g`a, o sesinin` o` ge almastırılıwı ha`m t.b. ba`ha`r-bahar ha`m t.b..

Ulıwma, qaraqalpaq tilinin` a`lipbesin, alfavitin durıs qa`liplestiriw, jetilistiriw za`ru`r. Onın` durıs a`melge asırılıwı ma`mleketlik g`ayratkerler, alımlar ha`m bilimlendiriw xızmetkerlerinin` ha`reketlerine, baslamalarına baylanıslı.

A`debiy til - jazba a`debiyat arqalı belgili bir qa`lipke tu`sip, stil`lik tarmaqları qa`liplesken, ja`miyetlik xızmeti ha`r qıylı bolğ`an til, onın` fonetikalıq, grammatikalıq qurılısı, stil`lik o`zgeshelikleri, tiykarg`ı so`zlik quramı ulıwma xalıq tilinen o`zge emes, olardın` tiykarı, negizi bir til. Biraq a`debiy til onın` normag`a tu`sken, jetilisken tu`ri. Sonlıqtan onı xalıq tilinin` joqarg`ı forması deymiz. Onın` o`zine ta`n tiykarg`ı belgileri - normalıq sıpatı, stil`lik tarmaqlarg`a bo`liniwi, qollanılwı shen`berinin` ken`ligi t.b. A`debiy tilge qa`liplesken normalar ta`n. Xalıq tilinde seslik, so`zlik baylıqlar, grammatikalıq qurılıslar ko`p. Solardan, yag`nıy awızeki tilden a`debiy til en` za`ru`rlisin, keregin alg`anda, tan`lap, a`debiyat eleginen o`tkizip aladı. Olar ko`rkem a`debiyatta, gazeta-jurnallarda, ilim-izertlew jumıslarında, barlıq qarım-qatnasta da`stu`rge aylanıp, sistemalı bir qa`lipke tu`sedi, solay etip, ha`mmege ten`dey ortaқ tillik a`debiy normalar payda boladı. Ol tildin` fonetikasında, orfografiyasında, orfoepiyasında, terminlerde, grammatikalıq qurılısta ko`rinedi. Baspa so`z xalıq tilinin` baylıqların eleytug`ın elek bolğ`anlıqtan tildin` fonetikalıq, leksikalıq, grammatikalıq qurılısların jaqsartıp, normag`a tu`sirip, ta`sirliligin arttıradı.

A`debiy tilge ta`n belgilerdin` biri-onın` daralang`an stil`lik tarmaqlarg`a iye ekenligi a`debiy tildin` ja`miyetlik xızmetinin` tu`rlerine baylanıslı ha`zirgi shekem tilimizde ko`rkem a`debiyat, publitsistikalıq, ra`smiy is qag`azları ha`m ilimiy stil` qa`liplesti.

A`debiy tilge ta`n ja`ne bir belgi onıń ja`miyetlik xızmetinin` ken`ligi, yag`nıy ol a`debiyattın`, ma`deniyattın`, bilimlendiriw jumıslarının`, ja`miyetlik-siyasiy, ekologiyalıq jumıslardıń da quralı xızmetin atqaradı. Ol usı tarawlardın` ba`rinde de qarım-qatnas quralı boladı.

Norma - a`debiy til qurılısındag`ı tan`lap alıng`an, tıyanaqlı, turaqlı qa`liplesken til birliklerinin` jıyındısı. A`debiy tildin` normalanıwı, bul normalardıń anıq qag`ıydalarg`a tiykarlanıwı onıń ulıwma xalıqlıq ekenin ko`rsete otırıp, o`zi qarım-qatnas quralı sıpatında xızmet etetug`ın millettin` barlıq wa`killeri ushın ortaq. A`debiy tildin` qabıl etilgen, qag`ıydag`a tu`sirilgen normalarına barlıq orında, barlıq adamlar ta`repinen jazıwda ha`m so`ylewde ten`dey boysınıw za`ru`r boladı. Sebebi, a`debiy til milliy tildin` ha`r ta`repleme jetiliske ha`m islengen forması sıpatında ha`mme ta`repinen ten`dey qabıl etiledi ha`m ta`n alınadı. Sonlıqtan da a`debiy tildin` ko`pshilik ta`repinen qabıl etilgen ha`m maquıllang`an normalarına, usı normalarg`a tiyisli qag`ıydalarg`a a`mel qılıw, og`an boysınıw ba`rshe ushın ma`jbu`riy.

Adamlardan so`ylew ma`deniyatın, yag`nıy durıs so`ylew ha`m jazıwdı talap etiw ushın sonday so`ylew ha`m jazıwg`a negiz bola alatug`ın quralda belgilep alıw za`ru`r boladı. Bunday qural a`debiy til bolıp esaplanadı. A`debiy tilsiz so`ylew ma`deniyatın ko`z aldımızg`a keltiriw qıyın. A`debiy til - so`ylew ma`deniyatının` - durıs so`ylew ha`m jazıwdın` ta`rezisi, o`lshewishi.

A`debiy til ha`m onıń normaların rawajlandırıw, onı qayta islew a`debiy tildin` payda bolıwı ushın, onıń normalarının` jetilisiwi ha`m anıq bolıwı ushın, usı normalardıń adamlar ta`repinen ta`n alınıwı ushın, ku`ndelikli so`ylewde qollanıwı ushın a`hmiyetli. Ha`zir qaraqalpaq a`debiy tilinin` durıs jazıw ha`m durıs so`ylew ushın za`ru`r bolg`an til birlikleri jetilisti. Onıń bul jag`dayı til ma`deniyatın yamasa onıń ma`deniylesken da`rejesin ko`rsetedi. Demek, a`debiy til - bul ma`deniy til bolıp ol ha`m a`debiy tildi sanalı tu`rde islew yag`nıy onıń normalarındag`ı ayırım ma`deniylesken jag`dayın, onıń normalarındag`ı ayırım jag`daylardı ja`ne qayta islew ha`m jetilistiriwdi o`z ishine qamtıydı. Bul eki na`rsenin`: 1) til ma`deniyatı, yag`nıy a`debiy til ma`deniyatının` ha`m 2) ma`deniy a`debiy tilden durıs paydalanıw menen baylanıslı bolg`an so`ylew ma`deniyatının` bar ekenin ko`rsetedi. Demek, so`ylew ma`deniyatı- ma`deniy-a`debiy tildi ju`zege keltiriw ha`m so`ylew iskerliginde bul til normalarına a`mel qılıwdan ibarat.

A`debiy til ha`m onıń normativ quralları, olardan paydalanıw haqqındag`ı barlıq qag`ıydalar ha`mme ushın ten`dey ma`jbu`riy, birden-bir ha`m ulıwma xalıqlıq bolg`anlıqtan, olardı ha`r kim o`zinshe, o`z bilgeninshe o`zgertip qollanıw mu`mkin emes, mısalı, qaraqalpaq so`zin birewdin` «qarag`alpaq», ekinshisinin` «qarılpaq» u`shinshi birewdin` «qaralpaq» dep jazıwına jol qoyılmaydı, «ba`ha`r» so`zin «baxar» halında aytıwg`a jol qoyılmaydı.

A`debiy til (so`ylew) o`zinin` jeke o`zinsheliklerine iye. A`debiy til ha`m onıń funksional` forması 2 ko`riniske iye.

1. Jazba a`debiy til yamasa jazba so`ylew 2. Awızeki a`debiy til yamasa awızeki so`ylew.

So`ylewdin` bul eki forması da a`debiy tilge tiykarlanadı, degen menen olar jeke o`zgesheliklerge iye. Jazba so`ylew imla, punktuatsiya qag`ıydalarına su`yense, awızeki so`ylewde orfoepiya normaları, intonatsiya normaları, im-ishara menen baylanıslı (paralingvistikalıq) qurallar tiykarg`ı a`hmiyetke iye. Jazba so`ylew shen`berine ilimiy, ra`smiy, publitsistikalıq, sonday-aq ko`rkem a`debiy so`ylew ja`ne radio-televidenie ushın du`zilgen jazba tekstler tili kiredi. Al, awızeki so`ylew 2 tipke ajratıladı.

1. A`piwayı so`ylesiw tili. 2. A`debiy so`ylesiw tili.

A`piwayı so`ylesiw bul eki tilde ta`biyiy halda bolatug`ın awızeki so`ylew ko`rinisleri, onda qarapayım leksika, dialektizmler, jargonlar, turpayı so`zler, ka`sibiy so`zler ha`m t.b. qollanıla beredi ha`m onıń til bazasın a`debiy til quramaydı. Onnan so`ylew ma`deniyatı bilgili da`rejede talap etilmeydi.

Al, a`debiy so`ylesiw - a`debi til ma`deniyatının`, yag`nıy a`debiy til normalarına a`mel qılğ`an halda so`ylew bolıp tabıladı. A`debiy tilde jazıwg`a qarag`anda a`debiy tilde so`ylewdin` qıyınshılıg`ı to`mendegi sebeplerge baylanıslı

- 1) awızeki so`ylewde dialektizminin` ta`siri ku`shli boladı.
- 2) awız eki so`ylewde jazba so`ylewdegi sıyaqlı oylanıp is tutıw imkaniyatı kem boladı.
- 3) awızeki so`ylewdin` o`zine ta`n grammatikalıq qurılısı, ta`rtibi bar.

4) awızeki so'ylewde orfoepiya, intonatsiya, im-ishara quralları u'iken a`hmiyetke iye.

5) awızeki so'ylewdin` ju`zege keliwi so'ylewshinin` qa`biletine, so'ylew waqtındag`ı jag`dayg`a, so'ylewshinin` so'ylew ag`zalarınn` normal ha`m saw ekenligine baylanıslı.

6) awızeki so'ylew normalarının` barlıq o'zgesheliklerin bayqaw, jazıp alıw, u`yretiw ha`m u`yreniw bir qansha qıyın.

7) awızeki so'ylew bir pu`tin ha`diyse sıpatında jansız ha`m sessiz individual` yag`nıy jeke iskerlik.

8) awızeki so'ylewdin` tillik (so`zlik) o'zgeshelikleri ilimde jazba so'ylewge qarag`anda kem u`yrenilgen.

9) awızeki so'ylew normalaw islerine ha`zirge shekem ku`nge shekem az itibar berilip kiyatır.

10) adam so'ylegende o'zinin` so`zine jazıwdag`ıday itibar bere bermeydi.

Awızeki so'ylewdin` to`mendegi funktsional` ko`rinisleri bar: 1) ku`ndelikli a`debiy so'ylesiw tili ko`rinisleri. Bug`an a`debiy tilde so'yleytug`ın adamlardıń ku`ndelikli so'ylewi kiredi.

2) Lektorlar so'ylewi. Bug`an mug`allimlerden` so'ylewi, lektorlardın`, alımlardıń bayanatları kiredi. Ol monolog ko`rinislerine iye.

3) Radio ha`m televidenie tili. Bug`an radio-televidenie arqalı a`debiy tilde so'ylegen so'ylew kiredi. Onın` tiykarın diktör, korrespondentlerdin` tili quraydı. Sonday-aq, radio-televidenie arqalı a`debiy tilde alıp barılg`an esittiriwler, ko`rsetiwler, sa`wbetlesiwler tili de radio-televidenienin` o`zine ta`n talaplarına boysınadı ha`m normativ ta`replerge iye.

4) Saxna tili. Onda saxnada atqarılutug`ın shıg`armasınn` til o'zgesheliklerin saqlag`an halda, tamashago'yler ushın ulıwma tu`sinikli tilde so'ylewge umtılw seziledi. Onda a`debiy til normalarına, a`sirese, orfoepiyalıq normalarg`a su`yeniw u'iken a`hmiyetke iye. Ol dialoglıq sıpatqa iye.

Tayanış tu`sinikler.

A`debiy tildin` normalıq sıpatı, stil`lik tarmaqlarg`a bo`liniwi, qollanılw shen`berinin` ken`ligi - onın` tiykarı belgileri sıpatında. Norma - a`debiy til qurılısındag`ı tan`lap aling`an, tiyanaqlı, turaqlı qa`liplesken til birliklerinin` jıyındısı. A`debiy til xalıq tilinin` jetiliske, normag`a tu`sken joqarı forması.

Normalılıq - a`debiy tildin` jasaw sha`rti. Qaraqalpaq a`debiy tilinin` tiykarı normaları. So`zdi o`zinin` ma`nisine, stil`lik o'zgesheliklerine, emotsional`-ekspressivlik o'zgesheliklerine sa`ykes durıs tan`lap qollanıwdın` a`hmiyeti.

Qadag`alaw ushın sorawlar

1. A`debiy til degen ne?

2. Norma degende neni tu`sinisiz?

3. A`debiy tildin` normalılıq sıpatı nede ko`rinedi?

4. A`debiy tildin` qanday funktsional` formaları bar?

5. A`debiy til menen so'ylew ma`deniyatının` baylanısı qanday?

A`debiyatlar:

1. Balaqev M. Til ma`denietine ja`ne qazaq tilin oqıtu. Almatı, 1981.

2. Golovin B.N. Osnovı kul`turı rechi. Moskva, 1988.

3. Qung`urov R., Begmatov E., Tojiev E. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. Toshkent, 1992.

4. Babaeva Z.S. Kul`tura rechi uchitelya T., 2004

5. Dawletova U. Oqıtıwshının` so'ylew ma`deniyatı N., 2005

6. Hakimova O. Mantiq va nutq madaniyati .Toshkent. Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriei. Toshkent . 2002.

7. Qudratov T. Nutq madanieti asoslari. T., 1993

8. Jumanieov R. Nutqiy mahorat. Notiq. Nutq. Mantiq. Toshkent. «Adolat», 2005

9. Imomxujayev. Notiqning nodir boyligi. T., 1980

10. Ortiqov A. Nutq madaniyati va notiqliq san`ati T., 2002
11 Ha`zirgi qaraqalpaq tili rawajlanıwının` ayırım ma`seleleri.. No`kis «Bilim».1993

Qaraqalpaq tilinin` funksional` stil`leri ha`m so`ylew ma`deniyati Joba:

1. Tildin` ja`miyetlik xızmetleri.
2. Funksional` stil`ler.
3. So`ylew ma`deniyati ha`m funksional` stil`lerdin` o`z-ara baylanısı.

Tildin` ja`miyettegi xızmeti u`sh tu`rli: 1. So`ylesiw~ 2. Xabarlaw~ 3. Ta`sir etiw. Mine usı u`sh xızmetti atqarıw ushın tildin` tariyxıy rawajlanıwının` barısında tildin` ayırım bo`lshekleri sıpatında olardıń o`zine ta`n beyimlesken leksika-frazeologiyalıq, grammatikalıq quralları qa`liplesedi. Bul bo`lshekler tildin` funksional` stil`leri delinedi.

Stil` probleması, onın` ne ekenligi, klassifikatsiyası sıyaqlı bir qansha ma`seleler ha`zirge shekem til biliminde o`z sheshimin` tappag`an, u`zil-kesil anıqlanbag`an, talaslı pikirlerdi tuwdırıp kiyatırg`an ma`sele bolıp tabıladı. Stil` termini erte waqıtlardan beri qollanılıp kiyatırg`an termin bolıp, tu`rli da`wirlerde tu`rli tarawlarda tu`rlishe tu`sinildi ha`m anıqlandı. Negizinde stil` grekshe *stilos* so`zinen alıng`an bolıp taxtag`a jazıw ushın qollanılatus`ın ushı o`tkir etip shıg`arılg`an tayaqshanı bildirgen. A`yyemgi rimliler, gretsiyalılar stil`ge adamlardı inandıırıw, isendiriw ta`sili sıpatında qarag`an. Stil` latin tilinde jazıw manerası ma`nisinde qollanılğ`an. Bul orta a`sirlerde Evropa ilimpazları ortasında ken` taralg`an. Hindler onı bezew quralı dep bilse, arablar diniy qag`ıydalarına muwapıq keletug`ın kiyimlerin` atag`an. Ol ritorikanın` (sheshenlik tuwralı ilim) ob`ekti sıpatında da qaralg`an. Son`gı da`wirlerge kelip, yag`nıy milliy a`debiy tillerdin` qa`liplesiwı menen stil` belgili bir a`debiy janrg`a ta`n tillik qural degen ma`nide qollanıladı. Stil`ge berilgen anıqlamalardıń ishinen rus ilimpazı akad.V.V.Vinogradovtın` anıqlaması ko`pshilik ta`repinen ta`n alındı. Ol til stilin` «Ha`r qanday a`debiyat yamasa jazıw janrına, ha`r qanday turmıs sferasına, belgili bir sotsiallıq situatsiyag`a sa`ykes semantikalıq jaqtan qabıllang`an, ekspressivlik jaqtan o`lshengen, belgili bir maqset ushın birikken til qurallarının` sisteması sıpatında qaraydı. Qaraqalpaq til biliminde stil`ge E.Berdimuratov: «...Stil`,bul - haqıyqatında da, tildin` tariyxıy rawajlanıwının` barısında turmıs tarawlarına, til arqalı qatnastın` tu`rli formalarına, konkret situatsiyag`a baylanıslı leksika-semantikalıq, grammatikalıq ha`m t.b. boyınsha sol tarawg`a funksional`lıq beyimliliği menen qa`liplesken til qurallarının` sisteması sıpatında ko`rinedi» dep anıqlama beredi. Mine usılayınsha til stil`leri qa`liplesip, olar o`zine ta`n xızmetleri menen o`zgeshelenip turadı.

Tildin` joqarıda ko`rsetilgen u`sh tu`rli xızmeti stil` tu`rlerine baylanıslı boladı. Sonlıqtan tilde stil`ler to`mendegishe bo`linedi: So`ylew stili /so`ylew xızmeti/, ilimiy ha`m ra`smiy isler stili /xabarlaw xızmeti/, publitsistikalıq ha`m ko`rkem a`debiyat stili /ta`sir etiw xızmeti/. Bul xızmetler o`z-ara ju`da` tıg`ız baylanıslı, geyde olar aralasıp ta keledi, sonlıqtan bunday bo`liniw sha`rtli tu`rde boladı.

Qollanıw tipine qaray funksional` stil`ler u`lken eki gruppag`a ajratıladı: 1. Kitabıy stil`ler. Bug`an ilimiy, publitsistikalıq, ra`smiy is qag`azları stili ha`m ko`rkem a`debiyat stili kiredi. Olar monolog tu`rinde boladı. 2. So`ylew stili. Bug`an awızeki so`ylew stili kiredi. Ol dialog tu`rinde boladı. Al, ko`rkem a`debiyat stili bolsa geyde usı gruppalardıń birewine, yag`nıy kitabıy stil`ge kiredi dep qaralsa, geypara ilimpazlar onı o`z aldına bo`lek stil` sıpatında ko`rsetedi.

1. Kitabıy stil`ler.

1. Ilimiy stil`. Qaraqalpaq a`debiy tilindegi kitabıy stil`lerdin` biri bolg`an ilimiy stil` o`zine ta`n leksika-grammatikalıq o`zgesheliklerine iye. Ondag`ı bayanlaw monolog tu`rinde bolıp, logikalıq jaqtan oylanıp du`zilgen ga`plerden quralıp, a`debiy tilge muwapıq keletug`ın til birliklerinen paydalanıladı. Bul stil` ilim, texnika ha`m sanaat penen baylanıslı bolg`an stil`. Ol o`z ishine ja`ne de ilimiy-texnikalıq, ilimiy-dokumental`lıq /hu`jjet/, ilimiy-ko`pshilik, oqıw-ilimiy sıyaqlı bir neshe tu`rlerdi qamtıyadı. Ilimiy stil`din` ha`zirgi zaman progresi menen baylanıslı

to'mendegi o'zgesheliklerin ko'rsetiw mu'mkin: a)xabarlawdın ob`ektivligi, anıqlıgı: b) so'ylewdin mag`lıwmatlarg`a baylıgı:

v) pikirdin` qısqa, a`piwayı beriliwi.

Ilimiy stil`de so'ylewshinin` individual`lıg`ı sezilmeydi. Bul stil`din` tiykarg`ı maqseti - logikalıq informatsiyanı xabarlaw, onın` haqıyqatlıg`ın da`liyllew bolıp tabıladı. Bul stil`din` kitabıy stil`ge kiretug`ını onda aytilatug`ın pikirdin` aldınan oylap alınıwı, monologlıg`ı, logikalıq, pikirdi bayanlawdın` qatan` ta`rtibi, a`debiy til normalarına qatan` boysınıwı, stil`lik jaqtan bir qıylılıq sıpatlarına iye bolıwınan ko`rinedi.

Ilimnin` anaw yamasa mınaw tarawına tiyisli bolg`an tu`siniklerdi bildiretug`ın atamalg`a - terminlerge baylıg`ı, abstrakt ma`nili so'zlerdin` ken` qollanıwı, so'zlerdin` bir ma`nili bolıp, ko`binese derlik awıspalı ma`nilerde qollanılmaytug`ınıg`ı bul stil`din` leksikalıq o'zgesheliklerin ko`rsetedi.

Ilimiy stil`din` leksikası ushın ko`birek neytral` stil`lik so'zler ta`n bolıp keledi. Ulıwma xalıq tilinin` geypara elementleri, a`piwayı so'ylew tili birlikleri, dialektizmler, jargonlar ha`m t.b. ja`ne tildin` su`wretlew quralları qollanılmaydı derlik.

Morfologiyalıq jaqtan: a) ha`r qıylı predmet atamaların bilidretug`ın atlıq so'zler ha`m qollanıladı. b) a`debiy tilde birlik sanda qollanılatug`ın, a`dette sanaw mu'mkin bolmaytug`ın so'zlerdi ko`plik sanda qollanıw, ha`m t.b. Al sintaksislik jaqtan bolsa bul stil`de, ko`binese, qospa ha`m ju`da` ko`lemi ken`eyip kelgen ga`plr qollanııp, olardı sol sebepli, sog`an qaramastan ha`m t.b. da`nekerlik xızmettegi qurallar baylanıstırıp keledi. Bunday ga`pler ilimiy stil`de sebep ha`m na`tiyje ha`m basqa da qatnaslardı sıpatlap keledi.

Ilimiy stil`de sıpayılıq, kishipeyillik ushın birlik san ornına ko`plik san formaları qollanıladı.

2. Ra`smiy is qag`azları stili.

Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde ra`smiy is qag`azları stili nızamlar, pa`rmanlar, buyırıq ha`m qollanbalar sha`rtnamalar, ha`r qıylı ra`smiy hu`jjetler, aktler, qatnas qag`azları, sudta shıg`ıp so'ylewler, yuridikalıq sıpattag`ı awızeki xabarlawlar, mag`lıwmatnamalar alıp barılatug`ın stil` bolıp esaplanadı. Mine usı hu`jjetlerdin` barlıg`ı da usı stil`de aytiladı ha`m jazıladı.

Bul stil`din` basqa stil`lerden tiykarg`ı ayırmashılıg`ı pikirdi anıq bayan etiwde ha`m bayanlawdın` bir qa`lpte bolıwı menen belgilenedi. Sonlıqtan bul stil`din` tiykarg`ı talabı pikirdi a`piwayı qısqa, anıq bayan etiw bolıp esaplanadı. Leksikası boyınsha bul stil`de kitabıy ha`m neytral` stil`lik so'zler qollanıladı, sonın` menen birge arza beriwshi, ku`n ta`rtibinde, qarar etedi ha`m t.b. sıyaqlı tek usı stil` ushın ta`n bolg`an turaqlı birlikler ken` qollanıladı. Sonın` menen birge bul stil`din` tiykarg`ı o'zgesheligin ko`rsetetug`ın ja`ne bir na`rse onda professionallıq, yag`nıy yuridikalıq, diplomatikalıq, administrativlik terminologiyannın` ken` qollanıwı bolıp esaplanadı.

Ra`smiy is qag`azları stilinde awızeki so'ylew tiline ta`n birlikler, jargonlar, dialektizmler, emotsional`-ekspressivlik leksikag`a ta`n birlikler qollanılmaydı. Grammatikalıq jaqtan: a) adam atının` ornına olardıń bir belgisi, ha`reketi ya bir na`rsege qatnasın bildiriwshi so'zler. (ayıplanıwshi h.t.b.) b) anıqlıqqa erisiw ushın atlıqlar almasıqlar menen almasırladı. v) feyildin atawısh feyil forması, buyırıq, sha`rt, o`zgelik da`reje formaları o`nimli qollanıladı. g) birgelkili ag`zalı jay ga`pler ken` qollanıladı. d) birgelkili ag`zalı jay ga`pler ken` qollanıladı: e) ga`ptegi so'zlerdin` orın ta`rtibi ha`zirgi qaraqalpaq tilindegi tuwra orın ta`rtip penen sa`ykes keledi.

3. Publitsistikalıq stil`

Ja`miyetlik-siyasiy waqıyalar, xabarlar, reportajlar, maqala, ocherk, feleton, pamflet ha`m t.b. tilde publitsistikalıq stil` arqalı beriledi.

Bul stil` ayırım funktsional` stillerge jaqın turadı. Mısalı, til birliklerinin` obrazlılıg`ı, pikirdi ekspressiya menen bayan etiwı jag`ınan ko`rkem a`debiyat stiline jaqınlasa, bayanlawdın` a`piwayı ja`ne anıq bolıwı jag`ınan ja`ne atamaldın`, terminlerdin` o`nimli qollanıwı jag`ınan ilimiy stil`ge jaqın turadı. Ulıwma, ja`miyetlik-siyasiy waqıyaldın` ortag`a qoyılıwı, onın` analiz etiliwi, oqıwshını isendiriw arqalı onı usı ma`selelerdi sheshiwge shaqırıw, o`zine ta`n atamaldın` qollanıwı publitsistikalıq stil` menen ilimiy stil`din` jaqınlıg`ın ko`rsetedi.

Publitsistikalıq stil` ja`miyetlik-siyasiy waqıyalardı ja`miyetshilikke ken`nen en jaydırıwǵa xızmet etedi. Onda gazeta tili ayrıqsha orın iyeleydi. Gazeta stili publitsistikalıq stil`din` bir tu`ri bolıp esaplanadı.

Publitsistikalıq stil`de kelbetlik feyillik toplamlar, ritorikalıq qaratpalar, bir quramlı ga`pler ken` qollanıladı. Bul stil`de til quralların paydalanıwda, a`sirese, ocherk, pamflet, fel`eton ha`m ko`rkem publitsistikalıq maqalada jazıwshının` individual` stili ayqın ko`rinedi.

Publitsistikalıq stil` de o`zinin` qa`liplesken til birliklerine iye. Mısalı, aldag`ı ta`jiriybelerdi ken`nen en jaydırıw, miynet vaxtası, jarqın keleshek ha`m t.b. Sonday-aq bul stil`de qa`liplesken turaqlı epitetler qollanıladı: ha`r ta`repleme /rawajlanıw/, pida`kerlik /miynet/ ha`m t.b.

Publitsistikalıq stil`din` ha`r qıylı janlarında ko`terin`ki ruxtag`ı, saltanatlı leksikag`a ta`n so`zler ken` qollanıw menen birge, tek usı stil` shen`berinde jumsalatug`ın onın` o`zine ta`n qa`liplesken jag`ımsız emotsiyadag`ı so`zler qollanıladı: ma`mleketlik mu`lkti talan-taraj etiw, tegin ra`ha`tti go`zlew ha`m t.b.

Bul stil` morfologiyalıq ha`m sintaksislik qurılısı jag`ıman da o`zinin` o`zgesheliklerine iye. So`z jasalıwı ko`z-qarasınan qarag`anda bul stil`din` o`zine beyimlesip qollanılatug`ın so`zlerdin` jasalg`anın ko`riwge boladı.

Publitsistikalıq stil`de awızeki so`ylew stiline ta`n ellipsis ga`pler, ritorikalıq sorawlı ga`pler ken` paydalanıladı. Mısalı: Ha`mme-shembilikkeA` Ta`biyat baylıqları el xızmetindeA` ha`m t.b. Sintaksislik jaqtan bul stil`de sonday-aq, soraw ga`pler, birgelkili ag`zalı ga`pler, u`ndew ga`pler, kiris ag`zalı, kiritpe konstruktsiyalı ga`pler, iyesi ulıwmalasqan ga`pler ken` qollanıladı.

4. Ko`rkem a`debiyat stili.

Qaraqalpaq a`debiy tilinin` funksional` stil`lerdin` ishinde ko`rkem a`debiyat stili o`zine ta`n spetsifikalıq o`zgeshelikleri menen ajıratıp turadı. Til materialların qollanıw imkaniyatının` ken`ligi ulıwma xalıq tilinde o`mir su`rip ha`m qollanıw kiyatırǵan til elementlerinin` barlıǵıman derlik, ja`ne basqa da funksional` stil`lerge ta`n til birlikleinen qollanıw mu`mkinshiligi jag`ıman ko`rkem a`debiyat stili basqa stil`lerden keskin ajıralıp turadı. Mine bul til qurallarınan barlıǵı da bul stil`de onın` estetikalıq xızmetin a`melge asırıwǵa bag`darlang`an boladı.

Ko`rkem a`debiyat stilinde shıǵ`armanın` janrı ha`m teması, sonday-aq, jazıwshının` jeke stiline baylanıslı ulıwma xalıq tilindegi barlıq elementler belgili bir stil`lik xızmette qollanılatug`ın bolǵanlıqtan, ol a`debiy tilden shetlep te ketedi, yag`nıy onda ana tildin` barlıq baylıqları qollanıladı, sonın` ushın ko`rkem shıǵ`armanın` leksikasında jargonlar, dialektler, go`nergen so`zler, kotselyarizmler, varvarizmler, a`piwayı so`ylew tiline ta`n birlikler qollanıla beredi. Sonın` menen birge, bul stil`de jazıwshının` jeke til sheberligin ko`rsetetug`ın individual` avtorlıq so`zler-jeke neologizmler qollanıladı.

Sonda bul ken` du`n`ya qus uyasınday.

Bir mu`sa`pirxana ko`riner mag`an. /I.Yu./

Ko`rkem a`debiyat stilinde ga`ptin` o`zine ta`n qurılısı, so`zlik quramı, yag`nıy so`z ma`nilerinin` barlıǵı, ra`n`be-ren`ligi, tuwra ha`m awıspalı ma`nilerde qollanıwı, so`zine ta`n grammatikalıq qurılısı, ha`r ta`repleme bay, ha`r qıylı bolıp ko`rinedi. Bul birliklerdin` ba`ri de o`zinin` tiykarg`ı ma`nisinen tısqarı ornı menen awıspalı ma`nilerde jumsalıp, ko`rkem-estetikalıq xızmet atqaradı.

Zer ko`ylek ko`z shashıp janar u`stin`de.(I.Yu.)

Ko`rkem a`debiyat leksikası sinonimiyag`a ju`da` bay bolıp keledi ha`m onda emotsional`-ekspressivlik boyawı basım sinonimlik sın`arlar ko`birek qollanıladı. Sonday-aq bul stil` frazeologizmlerdin` bay qatlamına iye bolıwı menen de ajıraladı.

Grammatikalıq jaqtan so`z formaların`, so`z shaqaplarının` ha`m ga`p qurılısının` o`zgeshelikleri menen de bul stil` leksikası ajıralıp turadı. Olardın` ha`r birinin` qollanıwında qosımsha emotsional`-ekspressivlik boyawlar boladı.

Ko`rkem a`debiyat stilinde prozalıq ha`m poeziyalıq stil` ajıralıp turadı. Proza stiline salıstırǵanda poeziyalıq stil`de emotsionallıq basım boladı. Bul stil` o`zinin` tiykarg`ı ko`rkemlik qurallarına iye bolıp, olar ko`rkem a`debiyat shıǵ`arması tilinin` ta`sirli, obrazlı bolıwına xızmet etedi.

Awızeki so'ylew stili.

So'ylesiw stili adamlardın ku'ndelikli, ra'smiy bolmag'an, erkin qarım-qatnası shen'berinde til birliklerinin o'zine ta'n a'melge asıwı. Bul stil dialog formasında bolıp, eki yamasa bir neshe adamnı qatnasında a'melge asadı. So'ylesiw stilinde burınnan qa'liplesken normalar bolmaydı. So'ylewshi menen tin'lawshı ortasındagı til arqalı qarım-qatnastın tikkeley a'melge asıwı, so'ylew protsessinin aldın ala tayarlap qoyılmag'anlıgı, til arqalı qatnas jasap atırg'an adamlardın ra'smiy mu'na'siybette bolmawı awızeki so'ylew stilin basqa funksional stil'lerden keskin ajıratıp turadı.

So'ylew stili eki tu'rge ajıratıladı: a/radio-televideniedegi diktör, kommentatorlardın ha'm jıynalıslardagı bayanatshılardın so'ylewi. Bul awızeki a'debiy so'ylew bolıp, ol jazba a'debiy tildin normalarına tiykarlanadı. b/ a'piwayı awızeki so'ylesiw. Ol to'mendegidey o'zgesheliklerge iye boladı:

Fonetikalıq jaqtan bul stil o'zine ta'n o'zgeshelikleri menen sıpatlanadı. Onda barlıq fonetikalıq nızamlılıqlar: seslerdin almasıwı, tu'sip qalıwı, qosıp aytılwı, intonatsiya u'ken xızmet atqaradı. Ma'selen: bes-besh, kegen joq-kelgen joq ha'm t.b.

Leksika-frazeologiyalıq jaqtan emotsional'-eksperessiv ma'nili so'zler, evfemizmler, awızeki so'ylew tiline ta'n frazeologizmler, awıspalı ma'nidegi so'zler ken qollanıladı, rus tilinen kirgen so'zler qosımsha stil'lik xızmetlerde jumsaladı. Mısal: qarshaday, qurttay, da'ken, jas bosanıw, qatırıw, xod, o'limdi jepti h.t.b.

Morfologiyalıq jaqtan sub'ektiv bahalawshı formalar, yag'niy kishireytiwshi-erkeletiwshi so'zler, so'ylew tiline ta'n tan'laq ha'm janapaylar, qısqarg'an so'zler ken qollanıladı. Feyil formaları so'ylew tiline ta'n o'zgeshelikler menen jumsaladı.

Sintaksislik jaqtan tolıq emes ga'pler, kiris ag'zalar, qaratpa ag'zalar, inversiya ha'm ga'plerdin qısqartılıp qollanılwı ken ushırasadı.

Ulıwma alg'anda, so'ylew ma'deniyatı o'zinin maqset ha'm wazıypalarının shen'beri boyınsha ju'da ken taraw bolsa, funksional stil'lerdi izertleytug'in stilistika og'an salıstırg'anda tar taraw bolıp esaplanadı. Ha'r bir funksional stil'din o'zine ta'n til o'zgesheliklerin biliw, oni sanalı o'zlestiriw, iyelew so'ylew ma'deniyatın ko'teriw ushın a'hmiyetli ekeni so'zsiz. Bul ma'seleni puxta biliw, olardı saqlamaw ilimiy stil', ilimiy-publitsistikalıq stil', ilimiy-ko'pshilik stil', ko'rkem a'debiyat stili, ra'smiy stil' normaları ha'm olardan paydalanıw o'lishemin bilmew, u'ken kemshiliklerdi payda etip kelmekte. Mine usı ma'nide so'ylew ma'deniyatın ko'teriw, gezeginde ha'r bir anıq so'ylew stiline o'zine ta'n til ma'deniyatın ko'teriw boladı. Funksional stil'lerdin ha'r birine ajratılğan, beyimlesken til quralları ha'm olardı tan'law ja'ne qollanıw o'lishemin bilmey turıp stil'lerdin til ma'deniyatın ko'teriw mu'mkin emes. Demek, a'debiy tildi normalaw boyınsha so'ylew ma'deniyatı tarawında alıp barılatug'in jumslar ha'm olardın na'tiyjeleri ha'r bir so'ylew stili shen'berinde o'zine ta'n sa'wlelenip baradı. So'ylew ma'deniyatı ushın birinshi gezekte a'debiy til shen'berinde qa'liplesetug'in stil'ler-ilimiy, ilimiy-ko'pshilik, ra'smiy, ilimiy-publitsistikalıq, a'debiy so'ylesiw stil'leri, sonday-aq olar tiykarlanatug'in normalar a'hmiyetli.

Til ha'diyesi bolg'an so'ylew ma'deniyatın stilistikadan ajıratıp biliw za'ru'r. Olardın birinshisi ta'biyi halda, real bar bolg'an til ha'diyselerin an'latsa, ekinshisi usı ha'diyselerdi u'yretetug'in ilim tarawların an'latadı.

Solay etip, so'ylew ma'deniyatı menen so'ylew stil'leri ten ha'diyseler bolmag'anı menen, olar ortasında tıg'ız baylanıs bar.

Tayanış tu'sinikler.

So'ylesiw, xabarlaw ha'm ta'sir etiw - tildin ja'miyetlik xızmetleri ekenligi. Usı xızmetlerdi atqarıw ushın funksional'lıq stil'lerdin payda bolıwı. Stil' probleması, ol haqqında pikirler tartısı.

Kitabiy stil' ha'm so'ylew stili funksional' stil'lerdin qollanılwı tipi boyınsha eki gruppası. Kitabiy stil'lerdin tu'rleri: ilimiy, ra'smiy is qag'azları, publitsistikalıq ha'm ko'rkem a'debiyat stili. Ko'rkem a'debiyat stili funksional' stil'lerdin o'zgeshe bir tu'ri sıpatında. So'ylew stili - ku'ndelikli ta'biyy tu'rdegi qarım qatnas.

Ha'r bir stil'din` o'zine ta'n leksika-frazeologiyaliq ha'm grammatikalıq o'zgesheliklerge iye ekenligi. So'ylew ma'deniyatı menen funktsional` stil`lerdin` o'z-ara baylanısı.

Qadag`alaw ushın sorawlar

1. Tildin` ja'miyetlik xızmetleri?
2. Tildin` ja'miyetlik xızmetleri menen funktsional` stil`lerdin` baylanısı?
3. Funktsional` stil`lerdin` qollanıw tipleri boyınsha tu`rleri?

A`debiyatlar:

1. Berdimuratov E. A`debiy tildin` funktsional`lıq, stil`lerinin` rawajlanıwı menen qaraqalpaq leksikasının` rawajlanıwı. No`kis, 1973.
2. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilinin` stilistikası. No`kis, 1990.
3. Qung`urov A., Begmatov E., Tojiev E. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. Toshkent, 1992.
4. □reli o`ner. Almatı, 1973.
5. ?zbek tili stilistikasi. Toshkent, 1983.
6. Babaeva Z.S. Kul`tura rechi uchitelya T., 2004
7. Da`wletova U. Oqıtıwshının` so'ylew ma'deniyatı. No`kis, 2005

SO'YLEWDIN` TIYKARG`I BELGILERI.

Jobası:

1. So'ylewdin` durıslıg`ı.
2. So'ylewdin` anıqlıg`ı.
3. So'ylewdin` logikag`a sa`ykesligi.
4. So'ylewdin` tazalıg`ı.
5. So'ylewdin` ta`sirshen`ligi.

So'ylew, bul - so'ylewshi yamasa jazıwshı ta`repinen belgili bir formag`a keltirilgen tekstin` sırtqı forması, tildin` qarım-qatnas quralı sıpatında a`melge asıwı. Jaqsı so'ylew degende aytilmaqshı bolg`an oy-pikirdin`, maqsettin` tın`lawshı yamasa oqıwshıg`a tolıq barıp jetiwi, olarg`a belgili da`rejede ta`sir etiwi ko`zde tutiladı. Sog`an baylanıslı so'ylewdin` aldına belgili bir talaplar qoyıladı. Bul talaplar so'ylewdin` logikalıq jaqtan durıs, anıq, shıraylı ja`ne maqsetke muwapıq keliwi bolıp esaplanadı. Bul belgiler so'ylewdin` tiykarg`ı belgileri, qa`siyetleri dep esaplanadı. So'ylew belgili bir sha`rt-sharayatlarda a`melge asadı. Bunda orın, waqıt, tema ha'm qarım-qatnas protsessinin` tiykarg`ı maqseti sıyaqlı faktorlar da u`lken a`hmiyetke iye. Solay etip, so'ylewdin` qarım-qatnas /kommunikativlik/ belgisi degende to`mendegi jag`daylar na`zerde tutiladı: so'ylewdin` durıslıg`ı, tazalıg`ı, anıqlıg`ı, logikag`a sa`ykesligi, ta`sirshen`ligi ha'm t.b.

So'ylewdin` durıslıg`ı.

So'ylewdin` durıs bolıwı, bul - onın` tiykarg`ı qarım-qatnashlıq qa`siyeti bolıp esaplanadı. So'ylewdin` durıs du`zilgen bolıwı eki ta`reptin` so'ylewshi menen tın`lawshının`, jazıwshı menen oqıwshının` bir-birin tez ha'm an`sat tu`siniwi ta`miynleydi. Eger so'ylew durıs bolmasa ol anıq ta, maqsetke muwapıq ta, logikag`a sa`ykes te bolmaydı. Solay etip, so'ylewdin` durıs bolıwı bul en`da`slep onın` a`debiy til normalarına muwapıq keliwi boladı. So'ylewdin` durıslıg`ı, tiykarınan, eki normag`a pa`t ha'm grammatikalıq normag`a qatan` a`mel qılıwdı talap etedi. Tu`rkiy tillerde, sonın` ishinde, qaraqalpaq tilinde pa`t so'zdin` son`g`ı buwınına tu`sip qosımtalar qosılıwı menen son`g`ı buwınlarg`a o`tip otıradı: bala-balan`ız-balan`ızg`a ha'm t.b. So'zlerdin` aytılwında da usı norma saqlanıwı sha`rt. Sonday-aq, pa`ttin` o`zgeriwi menen geyde so'zdin` ma`niside o`zgeriwi mu`mkin. Misalı, alma so`zinin` pa`tsiz halında qaysı ma`nide turg`anın biliw qıyın. Tek pa`t g`ana onın` ma`nisin anıqlay aladı. Alma tu`rinde yag`nıy pa`t birinshi buwing`a tu`skende ha`reket, alma tu`rinde yag`nıy pa`t son`g`ı buwing`a tu`skende miywe ma`nisi tu`siniledi. Sonday-aq ga`ptegi ayırım aling`an bir so`zge tu`sken yag`nıy logikalıq pa`ttin` de ma`nini anıqlawda a`hmiyeti u`lken. Qaysı ma`ni ayırıqsha na`zerde tutilg`an bolsa, sol so`zge logikalıq pa`t tu`sedi. Misalı: Men toyg`a baraman.

Al, grammatikalıq normalarg`a a`mel qılıw, boysınıw degende ga`p du`ziw qag`ıydalarınan durıs paydalanıw, tiykar ha`m qosımtalardıń ortasındaǵı baylanıstın` ta`biyiyliǵı, baslawısh-bayanlawısh sa`ykesligi., ekinshi da`rejeli ag`zalardıń olarg`a baylanısıw nızamlılıqların itibarg`a alıw lazım boladı. Mısalı: telefonda soradı, telefonnan soradı.

So`ylewdin` anıqlıǵı.

So`ylewdin` anıqlıǵı da onıń tiykarg`ı qarım-qatnaslıq belgilerinın` biri bolıp, ol da jaqsı so`ylewdin` qa`liplewiwinin` bir sha`rti bolıp esaplanadı. So`ylewdin` anıqlıǵı degende tilden tısqarı jag`daylar da na`zerde tutıladı. Bul, a`sirese, til ha`m oylaw dialektikası menen tıǵız baylanıslı. Sebebi, anıqlıq degende ta`biyat ha`m ja`miyettegi zat ha`m ha`diyseler menen olardıń so`ylewdegi ataması bolǵan materialı yag`nıy so`z ortasındaǵı sa`ykeslik tu`siniledi. Mısalı, Sonday-aq veterinariya xızmetkerlerinin` ruxsatsız awırg`an mallardı soyıw, onıń go`shin satıw, jew, ju`nin ha`m terisin satıw qadag`an etiledi. /Gu`lmırza Hayıtbaev Qaraqalpaqstan Respublikası bas ma`mleketlik sanitariya vrachı, respublikalıq sanepidstantsiyanın` bas shıpakeri/.

Solay etip, anıqlıq - bul so`zdin` o`zi sa`wlelendirip atırg`an predmetke pu`tkilley sa`ykes, muwapıq keliwi boladı. Bul sa`ykeslik penen muwapıqlıqtı saqlaw, so`ylewde sinonimlerdi durıs paydalanıw, bir-birine ma`nisi jaqınday ko`ringen menen basqa-basqa bolǵan so`z ha`m so`z dizbeklerin, so`zlerdin` ko`p ma`nililigin durıs biliw menen baylanıslı. Mısalı: Bul kemshilikler jıldan-jılǵa qısqartılıp atır, salıstırılıp atır.

So`ylewdin` logikag`a sa`ykesligi.

So`ylewdin` logikag`a sa`ykesligi, bul - onıń tiykarg`ı belgileri durıslıq ha`m anıqlıq penen tıǵız baylanıslı. Sebebi, grammatikalıq jaqtan durıs du`zilmegen so`ylew de, pikirdi beriw ushın sa`tsiz tan`lap alıng`an so`z de logikalılıqtı buzılıwına alıp keliwi so`zsis. Logikalıq izbe-izliktin` buzılıwı tın`lawshı menen oqıwshıǵa berilip atırg`an pikirdin` tolıq barıp jetpewine, geyde ulıwma tu`siniksizlikke alıp keliwi mu`mkin. So`ylewde du`ziwdegi itibarsızlıq, ha`tte, logikasızlıqtı da keltirip shıǵarıwı mu`mkin. Mısalı: ferma janku`yerleri altı aylıq ma`mleketke su`t satıw planların mu`ddetinen aldın orınladı. Bul ga`pte so`zlerdin` orın ta`rtibinin` buzılıwı, durıs bolmag`anı, «altı aylıq» so`z dizbeginin` «satıw» so`zinen keyin kelmegeni logika sa`ykesliktin` buzılıwın ha`m, ha`tte, qa`te pikirdi keltirip shıǵaradı.

So`ylewdin` logikag`a sa`ykes bolıwı so`ylewshi yamasa jazıwshının` oylaw uqıbı, qa`bilet menen baylanıslı. Sonlıqtan ol tildi jaqsı biliw menen belgilenbesten o`zi pikir ju`rgizip atırg`an tema boyınsha ken` bilimge iye bolıwı da talap etedi. So`ylewdin` logika sa`ykesliginin` tiykarg`ı lingvistikalıq sha`rti, bul - leksika-semantikalıq normag`a a`mel qılıw bolıp esaplanıladı. Stil`lik normalardı saqlamaw, ayırım so`zlerdi tu`sirip qaldırıw, so`z dizbegi komponentlerinin` ta`rtibin buzıw, so`zlerdi, so`z dizbeklerin durıs awdarmalay almaw so`ylewdin` logikag`a sa`ykessizligin keltirip shıǵaradı. Mısalı: Endi qosıq ha`m oynılar tın`lap dem alın`, qosıqlap tın`lap, oynılar ko`rip bolıwı kerek. Tek ko`rkem a`debiyatta g`ana logikag`a sa`ykeslilikin` buzılıwı belgili bir maqsetke - obraz, xarakter jaratıwǵa, yumor payda etiwge, su`wretlew quralı bolıwǵa xızmet etedi. Mısalı:

So`zi shiyrin, wa`desi jalǵan.

Olar partbiletli xan edi.

Ulıwma, so`ylewdin` logika sa`ykesligi degende belgili bir sistema tiykarında du`zilgen, pikirlerdin` rawajlanıwı izbe-izli bolǵan, ha`r bir so`z, so`z dizbegi anıq, maqsetke muwapıq ra`wishte du`zilgen so`ylewde tu`sinemiz.

So`ylewdin` tazalıǵı.

So`ylewdin` tazalıǵı degende en` da`slep onıń a`debiy tildin` so`zlik normasına muwapıq keliw-kelmewi tu`siniledi. Jaqsı, taza so`ylew ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` talaplarına say halda du`zilgen bolıwı, basqa til so`zlerinen ha`m a`debiy tilge ta`n bolmag`an jag`daylardan awlaq bolıwı kerek.

So`ylewdin` tazalıǵın buzatug`ın faktorlar dialektizmler, basqa tilden kirgen so`zler, turpayı so`zler, sonday-aq, ken`se so`zleri, shablon/sıyqası shıqqan/ so`zler, parazit so`zler/ tak, nege desen`, demek, koroche ha`m t.b./ boladı. Dialektizmler menen basqa tillerden kirgen so`zler ko`rkem a`debiyatta belgili bir stil`lik maqset, obraz, xarakter, yumor jasaw ha`m t.b. ushın xızmet etedi:

Eki gu`jim qaldı bir shette,
Sho`girmesi g`awqayıp kette.
Mag`an gu`rres kerek, ponimaesh` dep,
Ten`seler ma`slikten ko`zi mo`ldirep. /I.Yu./

Al olardı qarım-qatnas protsessinde orınlı paydalanıw talap etiledi. Dialektizmler, shet til so`zleri awızeki so`ylewde ju`da` ko`p qollanıladı. Shablon so`zleridi orınsız qollanıw so`ylewdin` tazalıg`ın buzıw menen onın` ta`biyiy emes, isenimsiz bolıwın payda etedi. Mısalı: Til bayramın studentler oqıwda mol tabıslar menen ku`tip aldı.

Parazit so`zlerdi, yag`nıy, demek, ulıwma, solay etip, tik, koroche, a`lbette ha`m t.b. sıyaqlı so`zlerdi qayta-qayta ta`kılarlay beriw so`ylewdin` tazalıg`ın buzadı. Sonın` menen birge, turpayı /vul`gar/ so`zler de awızeki so`ylew tilinde ju`da` ko`p ushırasadı. Bunday so`giw, masqaralaw, g`arg`aw ma`nili so`zler so`ylewdi tazalıg`ına o`zinin` ku`ta` unamsız ta`sirin tiygizedi. Olar tek ko`rkem a`debiyatta qaharmannın` ku`shli hal-jag`dayın sezimlerin beriwde qollanılıwı mu`mkin. Ulıwma, syo`lewshi o`z u`stinde tınımsız islew, so`ylew barısında o`zinin` so`zin /so`ylewin/ qadag`alap barıw arqalı onın` tazalıg`ına erise aladı.

So`ylewdin` ta`sirshen`ligi.

So`ylewdin` a`melge asıwında anıq bir maqset - tın`lawshı menen oqıwshının` sanasına ta`sir etiw alg`a qoyıladı. Sonın` ushın da ta`sirshen`lik so`ylewdin` tiykarg`ı belgilerinin` biri boladı ha`m onın` u`stinde durıslıq penen anıqlıq ta, logika sa`ykeslik penen tazalıq ta tın`lawshıg`a ta`sir etiwge qaratılğ`an boladı.

En` da`slep so`ylewshi ta`sirli so`ylew ushın o`zi aytıp otırğ`an tema boyınsha teren` bilimge iye bolıwı sha`rt. Keri jag`dayda onın` ta`sirli so`z so`ylewi mu`mkin emes.

So`ylewdin` ta`sirshen`ligi degende, tiykarınan, awızeki so`ylew protsessi na`zerde tutıladı ha`m sonlıqtan onın` tın`lawshı ta`repinen qabil etiliwindegi ruwxıy jag`daydı da esapqa alıw sha`rt. So`ylewshi tın`lawshılardı esapqa alıw, olardıń bilim da`rejesinen baslap ha`tte, jasına shekem esapqa alıwı, o`z so`zin qalay qabil etip atırğ`anın qadag`alap turıwı za`ru`r. Teren` qa`nigelik bilimge iye bolğ`an adamlar aldında a`piwayı, sada tilde so`ylew qanday da`rejede maqsetke muwapiq kelmese, a`piwayı, jeterli da`rejedegi mag`lıwmatqa iye bolmag`an tın`lawshılar aldında da ilimiy ha`m ra`smiy tilde so`ylemew kerek. Solay etip, bunda so`ylewshiden jag`dayg`a qarap is tutıw talap etiledi ha`m ayılmaqshı bolğ`an oy-pikirdi tın`lawshıg`a tolıq jetkerip beriwge ha`reket etiw wazıypa etip qoyıladı.

Ken` xalıq massası tu`sine alatug`ın tilde so`ylew, olardı isendire alıw so`ylewshi /yamasa sheshenler/ aldında qoyılatug`ın sha`rtlerdin` biri. Bunın` ushın temanı jaqsı biliwge qosımsha pikirdi bayan etiwdin` anıq belgilengen rejesi bolıwı kerek. Pikirlerdi birinshi ha`m ekinshi da`rejeli etip, olardı o`z-ara baylanıstırıp, tın`lawshıg`a da`slep so`ylew rejesin tanıstırıp ga`pti baslaw lazım. waqıttı esapqa alıw, sheshenlik qa`siyetlerden esaplanadı. Sebebi, so`ylew mu`ddetin aldın ayılğ`an bolıp sog`an a`mel qılınsa ha`m ilajı barınsha sa`l burınraq tamamlansa tın`lawshı zerikpeydi.

Tayanış tu`sirikler.

So`ylewdin` durıslıg`ı onın` a`debiy til normalarına tolıq sa`ykes kelgen halda qurılıwı. So`ylewdin` durıslıg`ı ha`m a`debiy til normaları. So`ylewdin` durıslıg`ı ha`m ko`rkem a`debiyat.

So`ylewdin` anıqlıg`ı -so`ylewde a`debiy tildin` leksika-semantikalıq normaların tolıq saqlaw. Sinonimler so`zdin` ko`p ma`nililigi, paronim ha`m terminlerdin` qollanılıwının` so`ylewdegi anıqlıg`ı menen baylanısı.

So`ylewdin` logikag`a sa`ykesligi - so`z birlikleri, semantikalıq ha`m ga`pler arasındag`ı baylanıslardıń pikirdin` logikalıq rawajlanıwının` ha`m haqıyqatlıqtı durıs qabil etiwge sa`ykesligi.

So`ylewdin` ko`rkemligi tın`lawshı menen oqıwshının` dıqqatın ha`m qızıg`ıwshılıg`ın arttırıwg`a bag`darlang`an o`zgesheliklerdin` jıynag`ı. So`ylewdin` ko`rkemligi ha`m ko`rkem a`debiyat stili.

So`ylewdin` tazalıg`ı - so`ylew ma`deniyatının` a`hmiyetli belgisi. Dialektizmler, o`zlestirme so`zler, jargon ha`m argotizmler, parazit so`zler ha`m t.b. so`ylewdin` tazalıg`ın buzatug`ın faktorlar sıpatında. So`ylewdin` tazalıg`ı ushın gu`res - ma`deniyat ushın gu`res.

Qadag`alaw ushın sorawlar

1. So'ylewdin` tiykarg`ı belgileri nelerden ibarat?

2. A`debiy til normaları ha`m so'ylewdin` tiykarg`ı belgilerinin` baylanısı qanday?

A`debiyatlar:

1. Bekbergenov A. Jaqsı so'yleseyin desen`.- «No'kis universiteti» gazetası 1984 24-fevral`.

2. Golovin B. Osnovı kul`turı rechi. Moskva, 1988.

3. 4. Qung`urov R., Begmatov E., Tojiev E. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. Toshkent. 1992.

4. □reli o`ner. Almatı. 1976.

5. Nutq madaniyatiga oid masalalar. Toshkent, 1973.

6. Hakimova O. Mantiq va nutq madaniyati. T., 2002

7. Babaeva Z.S. Kul`tura rechi uchitelya T., 2004

8. Dawletova U. Oqıtıwshının` so'ylew ma`deniyatı N., 2005